Een internationale benadering van de verwerking van pensioenen in de jaarrekening (deel 1)

Prof. H.L. Brink RA

1 Inleiding

Pensioenlasten en pensioenverplichtingen in de jaarrekening worden als één van de moeilijkste onderwerpen van 'accounting' gezien en waarschijnlijk terecht. Deze zaak wordt echter pas echt ingewikkeld als we dat ook nog internationaal gaan benaderen. Dit is echter wel actueel omdat een vooralsnog beperkt aantal Nederlandse ondernemingen zich tot deze internationale benadering hebben bekeerd en de mogelijkheid bestaat dat meer ondernemingen in deze richting zullen willen gaan.

Dit artikel verschijnt in twee delen: in het deel dat nu voor u ligt wordt een algemene beschouwing gegeven van wat als een internationale benadering van de verwerking van pensioenen in de jaarrekening kan worden beschouwd. In het tweede deel zal de internationale benadering van de verwerking van pensioenen in de jaarrekening door een drietal Nederlandse multinationals, Philips, Shell en Unilever, worden besproken en getoetst aan de in het eerste deel ontwikkelde normen.

Ten einde dit artikel tot een enigszins acceptabele omvang te kunnen beperken zullen slechts de hoofdzaken aan de orde gesteld worden. Gegeven de aard van de problemen die aan de orde komen is het nodig met een aantal elementaire uitgangspunten te beginnen.

Dit eerste deel omvat dan ook de volgende hoofdstukken. Na deze korte inleiding worden in hoofd-

stuk 2 een aantal 'accounting-grondslagen' voor de verwerking van pensioenen besproken. Hetgeen als een internationale benadering kan worden gezien vindt zijn oorsprong in de door de Amerikaanse Financial Accounting Standards Board uitgegeven regelgeving met betrekking tot de verwerking van pensioenen in de jaarrekening. Deze wordt besproken in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 worden heel beknopt de regelingen van het IASC en de regelingen in Nederland en Duitsland aan de orde gesteld. Nadat in hoofdstuk 5 ingegaan is op een aantal, voor een deel voor Nederland specifieke risico's rond pensioenen wordt in hoofdstuk 6 het eerste deel afgesloten met een evaluatie van de Amerikaanse regelgeving toegepast in de Nederlandse situatie: welke bepalingen zijn verenigbaar met de Nederlandse wetgeving en welke aanvullingen zou de Amerikaanse regelgeving behoeven om aan specifieke Nederlandse omstandigheden recht te doen.

2 De accounting-grondslagen voor de verwerking van 'pensioenen'

De specifieke grondslagen bestaan uit de kwantitatieve grondslag, de financiële grondslag, de grondslag van de tijdswaarde terwijl van de algemene grondslagen het matchingbeginsel en het voorzichtigheidsbeginsel¹ in het bijzonder van belang zijn.

H. L. Brink, registeraccountant, is buitengewoon hoogleraar Internationale Berichtgeving aan de Rijksuniversiteit te Maastricht.

a De kwantitatieve grondslag

Alhoewel er geen uniformiteit bestaat in de definitie van 'pensioen' vinden we toch in bijna alle definities terug dat er sprake is van een situatie waarbij iemand (of de nabestaanden) een reeks van bedragen ontvangt *na afloop* van de actieve periode die echter wel op de een of andere manier gerelateerd is aan de actieve periode (het dienstverband). Dat kan weergegeven worden met de volgende grafische voorstelling (zie figuur 1) aan de hand waarvan een aantal essentiële Amerikaanse begrippen kunnen worden gedefinieerd dan wel verklaard.

Figuur 1²

De algemene formule is

$$A \text{ (de actieven waarvoor premie wordt betaald)} = B + C + D \text{ (degenen die een pensioen genieten)}$$

Is de voor A te betalen premie bepaald, dan zijn de door B + C + D te ontvangen pensioenen daarvan direct afhankelijk en daarmee dus bekend. De Amerikanen spreken dan van een defined contribution plan.

Zijn daarentegen de door B + C + D te ontvangen pensioenen bepaald dan zijn de voor A te betalen premies de afhankelijk variabele, de Amerikanen spreken van een defined benefit plan.

Het moge duidelijk zijn dat bij een defined contribution plan de risico's bij de uitkering-genieten-

den liggen, bij een defined benefit plan liggen de risico's bij de premiebetalers (met name bij de onderneming). Dit is de reden dat bij de bespreking van de verslaggevingsproblemen uitsluitend de defined benefit plans aan de orde komen. Verder beperk ik mij tot de situatie van een ondernemingspensioenfonds.

b De financiële grondslag

De premies en de pensioenen zijn in het merendeel van de gevallen afhankelijk van het loonniveau op een bepaald moment: op het moment van premiebetaling voor de te betalen premies, op het moment van de pensionering voor de hoogte van het pensioen (eindloonregeling). Ook hier kan een eenvoudige grafische voorstelling misschien helpen (zie figuur 2).

Aangenomen is dat het loonniveau jaarlijks met 4% stijgt en dat het pensioen 60% van het loon op de pensioengerechtigde leeftijd is. Verder is een naindexatie verondersteld van eveneens 4%

Figuur 2

per jaar. Het is het verwachtingsbeeld op het moment dat de betreffende werknemer 25 jaar is.

Men kan hierin het probleem van het eindloonstelsel terugvinden, het pensioen wordt uitsluitend bepaald door het loonniveau op het moment van pensionering dat sterk kan afwijken van de loonniveaus op basis waarvan premie is betaald. Berekent men de pensioenverplichting (van de op dat moment opgebouwde rechten) op een bepaald moment (stel bij 40 jaar) op basis van het loonniveau op dat moment dan wordt dit in de Amerikaanse terminologie aangeduid als accumulated benefit obligation. Baseert men zich echter op het geschatte pensioenniveau dat dus afhankelijk is van het loonniveau) op het moment van verwachte pensionering (stel 65 jaar) dan wordt dit aangeduid als de projected benefit obligation.

Het moge duidelijk zijn dat voor het vaststellen van de projected benefit obligation meer gegevens moeten worden geschat (het verwachte eindloonniveau) dan bij het vaststellen van de accumulated benefit obligation.

c De grondslag van de tijdswaarde

In het algemeen wordt in de verslaggeving de grondslag van de nominale waarde gehanteerd. Pensioenen zijn daarop een belangrijke uitzondering. De gevolgen zijn belangrijk, ter illustratie een aantal (tamelijk willekeurige) voorbeelden.

- Om over 30 jaar een kapitaal van 100 ter beschikking te hebben moet ik nu 'storten'
 - bij het uitgangspunt nominale waarde 100
 - bij het uitgangspunt tijdswaarde en een rentevoet van 4% 30.83
 - bij het uitgangspunt tijdswaarde en een rentevoet van 8% 9.93
- Een jaarlijkse storting van één gulden is na 30 jaar aangegroeid tot
 - bij het uitgangspunt nominale waarde 30
 - bij het uitgangspunt tijdswaarde en een rentevoet van 4% 60.07
 - bij het uitgangspunt tijdswaarde en een rentevoet van 8% 140.00

Deze cijfers illustreren de invloed op de uitkomst indien gerekend wordt met een tamelijk laag rentepercentage (4%, zoals in Nederland gebruikelijk is) ten opzichte van een reëel rentepercentage (8%, hetgeen zo ongeveer de huidige rentestand in Nederland is).

d De algemene grondslagen (conceptual framework)

Een tweetal hiervan zijn voor het pensioenvraagstuk van bijzonder belang namelijk het matching-beginsel en het voorzichtigheids-beginsel.

Het matching-beginsel (causaliteitsbeginsel)³

Dit bekende beginsel heeft in deze context betrekking op de resultatenrekening: hoe leggen we de relatie tussen kosten (pensioen na afloop van de diensttijd) en opbrengsten (de produktieve prestaties tijdens de diensttijd). Het beginsel is duidelijk, de praktische uitwerking roept een aantal fundamentele vragen op.

Om deze problemen te illustreren neem ik de volgende 'case'. In deze case ga ik uit van één persoon ten einde de verschillen zo duidelijk mogelijk te demonstreren. Wordt uitgegaan van een collectiviteit van personen (zoals in de praktijk het geval is) dan vervagen de 'scherpe kantjes'. Iemand is in periode 1 een junior (een laag salaris van 10), in periode 2 een senior (een normaal sala-

Figuur 3

ris van 20) en in periode 3 president (een hoog salaris van 30). In periode 4 geniet hij een pensioen van 60% van zijn eindsalaris (60% van 30 = 18). Eenvoudigheidshalve wordt afgezien van de 'tijds waarde'. We kunnen dit als volgt voorstellen (zie figuur 3).

Het matching-probleem omvat dan de vraag hoe de 18 aan de drie actieve perioden moet worden toegerekend. Ik laat drie mogelijkheden zien, er zijn er wel meer maar die liggen niet zo voor de hand. Ik geef eerst de cijfermatige uitwerking en licht deze vervolgens toe.

Mogelijkheid	'kosten per periode'			'kosten totaal'
	1	2	3	
1	10 + 6 = 16	20 + 6 = 26	30 + 6 = 36	60 + 18 = 78
2	10 + 2 = 12	20 + 6 = 26	30 + 10 = 40	60 + 18 = 78
3	10 + 3 = 13	20 + 6 = 26	30 + 9 = 39	60 + 18 = 78

De eerste mogelijkheid is om het pensioen (18) in gelijke delen aan de drie perioden toe te rekenen (in dit voorbeeld 3 x 6). Dit is in wezen de methode die in de huidige Amerikaanse regelgeving is voorgeschreven. Wij in Nederland zullen er waarschijnlijk op wijzen dat de junior wel erg duur wordt.

De tweede mogelijkheid is om ons voor de last in een bepaalde periode steeds te baseren op het loonniveau van die periode en de consequenties van een later hoger loonniveau aan die periode toe te rekenen waarin het loonniveau hoger is geworden. (Voor periode 2 is dat 4 gebaseerd op het loonniveau in die periode, plus 2 'inhaal'; voor periode 3 is het 6 plus 2 x 2 als inhaal van de perioden 1 en 2). Dit is zo ongeveer de in Nederland gebruikelijke methode, de 'back service' wordt niet aan het verleden maar aan toekomstige perioden toegerekend. Hier is de president wel erg 'duur' geworden. De derde mogelijkheid is om de totale pensioenlast naar evenredigheid van de lonen aan de verschillende perioden toe te rekenen: gelijke relatieve premiedruk (in ons voorbeeld 30%). Dit lijkt de meest logische manier doch wordt als *kosten-toerekening* nauwelijks toegepast (wel als *financieringsbenadering*).

Ik gaf deze mogelijkheden om nog eens duidelijk te maken dat we veelal als oplossing van een 'inzichtprobleem' voor het matchingbeginsel kiezen doch dat de toepassing in de praktijk nogal wat problemen blijft geven.

Het voorzichtigheidsbeginsel

Dit beginsel ziet op de balans maar heeft uiteraard consequenties voor de winst- en verliesrekening. In onze wetgeving is dat als volgt verwoord (artikel 384, lid 2); 'Bij de toepassing van de grondslagen wordt voorzichtigheid betracht. Winsten worden slechts opgenomen, voor zover zij op de balansdatum zijn verwezenlijkt. Verliezen en risico's die hun oorsprong vinden vòòr het einde van het boekjaar, worden in acht genomen, indien zij vòòr het opmaken van de jaarrekening zijn bekend geworden.'

Een probleem van een internationale (lees: Amerikaanse) benadering door Nederlandse ondernemingen is dat het voorzichtigheidsbeginsel geen deel uitmaakt van de in de USA geldende 'generally accepted accounting principles'. In de USA staat 'voorzichtigheid' gelijk aan 'conservatism' (eerder een kwalijk dan een goed beginsel dus). Bij de aanpassing van de Nederlandse wetgeving aan de 4e EEG-richtlijn is het voorzichtigheidsbeginsel in het kader van de nadruk die de kapitaalbescherming toen kreeg, één der pijlers van het Nederlandse jaarrekeningrecht geworden. De praktische betekenis van dit beginsel betreft bij voorbeeld de vraag of bij het bepalen van de voorziening voor pensioenverplichtingen de verwachting dat het werkelijke pensioen hoger zal liggen (door stijging van het huidige loonniveau) dan het evenredige deel van het huidige loonniveau al dan niet in aanmerking genomen moet worden.

3 De USA-regeling⁴

Deze regeling is opgenomen in de volgende statuten:

- 87 Employers' Accounting for Pensions (december 1985)
- 88 Employers' Accounting for Settlements and Curtailments of Defined Benefit Pension Plans and for Termination Benefits (december 1985).

- 106 Employers' Accounting for Postretirement Benefits Other Than Pensions (december 1990).

Ik zal slechts terzijde aandacht besteden aan nummer 88 en 106. Voor het begrijpen en beoordelen van de USA-praktijk is het beslist nodig dat men enige kennis heeft van de omstandigheden waaronder deze regelgeving tot stand is gekomen.

a De achtergronden

Tot december 1985 werd de behandeling van pensioenkosten in de jaarrekening geregeld in APB Opinion Nr. 8 van november 1966. Sindsdien zijn de omstandigheden drastisch gewijzigd. Behalve dat inflatie en rentestand sterk stegen was vooral belangrijk dat in de USA een stuk 'sociale zekerheid' in de wetgeving werd geïntegreerd. Van dat laatste is de Employee Retirement Income Security Act (ERISA) van 1974 de belangrijkste. Hierin werd onder meer bepaald dat de 'plan assets' (beleggingen) in een 'Trust' moesten worden ondergebracht, een verplichte deelname vanaf een bepaalde leeftijd werd ingesteld en een bepaalde 'funding' (financiering) werd voorgeschreven. Zaken die ons als normaal voorkomen maar die voor de USA revolutionair waren. Voor ons zal revolutionair zijn dat de werkgever zich het recht kon voorbehouden om het 'plan' (de pensioenregeling) aan te passen of zelfs te beëindigen. Ten slotte zij er op gewezen dat APB Opinion Nr. 8 een aantal alternatieve verslaggevingsmogelijkheden toeliet, de grootste zonde die de Amerikaanse regelgeving kent. FAS 87 sloot dan ook aan op de nieuwe sociale zekerheid en kende geen opties. Het praktische gevolg was dat er nogal wat ondernemingen waren die grote voorzieningen op hun balans moesten opvoeren ten laste van de winst- en verliesrekening. Om te voorkomen dat deze werkgevers hun plan aanpasten dan wel beëindigden werd voor de verslaggeving een groot aantal compromissen gesloten voornamelijk bestaande uit het mogen uitsmeren van een aantal 'bijzondere' posten over de resultatenrekeningen van komende jaren (income smoothing = winstegalisisatie). Tegen deze achtergrond bespreek ik eerst FAS 87 zon-

der compromissen en daarna de gesloten compromissen.⁵

Tot besluit van deze paragraaf nog dit. Een algemeen aanvaarde doelstelling van (geharmoniseerde) verslaggeving is: *gelijke behandeling van gelijke gebeurtenissen onder gelijke omstandigheden*. In dit verband moet naast hetgeen hiervoor reeds werd vermeld, gewezen worden op de volgende algemeen voorkomende verschillen tussen de Amerikaanse en de Nederlandse 'pensioen cultuur':

- de Amerikaanse pensioenregelingen kennen in het algemeen geen werknemersbijdrage (deze zou fiscaal niet aftrekbaar zijn);
- de Amerikaanse pensioenregelingen kennen geen of slechts beperkte weduwenpensioenen;
- de Amerikaanse pensioenregelingen kennen slechts beperkte uitkering bij invaliditeit;
- de Amerikaanse pensioenregelingen kennen geen of slechts een beperkte indexatie van ingegane pensioenen;
- bij dienstbeëindiging voor het 25ste jaar worden geen rechten toegekend.

Dit betekent onder andere dat de Amerikaanse regelgeving geen pasklaar antwoord kan hebben op alle Nederlandse problemen en dat bij toepassing in Nederland deze Amerikaanse regelgeving moet worden aangevuld met regeling van de typisch Nederlandse problemen in de 'Amerikaanse geest'. Tevens betekent dit dat de huidige Amerikaanse regelgeving onvolledig is voor zover het Amerikaanse ondernemingen betreft die dochterondernemingen in het buitenland (bijvoorbeeld in Nederland) hebben.

b FAS 87 zonder compromissen

De hoofdregels kunnen als volgt worden omschreven.

- De balans van de onderneming

Er wordt een opstelling gemaakt van de vermogenspositie van het 'pensioenfonds':

Projected Benefit Obligation
 – gebaseerd op het verwachte
 eindsalaris
 – contant gemaakt op basis van een
 verwacht reëel rentepercentage

Plan assets minus liabilities
 – gewaardeerd op 'fair value'
 (marktwaarde)

Verschil
 – dient zowel in het geval van een overschot als
 een tekort op de balans van de *onderneming* te
 worden opgenomen

- De resultatenrekening van de onderneming

De jaarlijkse kosten bestaan uit de volgende 3
 componenten:

Service costs
 – alle personen die gedurende
 dit jaar 'in dienst' waren hebben één
 jaar meer rechten gekregen

Interests costs
 – alle uitkeringen zijn één jaar
 dichterbij gekomen

Return on plan assets %
 – alle beleggingen hebben één jaar
 'rente' opgeleverd
 – in de ideale situatie is het saldo
 van interests costs en return on plan
 assets gelijk aan 0

Totale pensioenkosten van het jaar

Het zal duidelijk zijn dat als de veronderstellingen
 aangaande salarisontwikkeling, sterfte/overle-
 ving, rendement/ disconteringsfactor uitkomen
 bovengenoemde pensioenkosten de aansluiting
 geven van de 1/1 en 31/12 stand van de projected
 benefit obligation.

- De disclosure

Deze is zeer uitgebreid en betreft in grote lijnen

het volgende:

- een omschrijving van de pensioenregeling,
 inclusief het aangeven van de funding policy,
 de soort beleggingen, enzovoort
- de complete cijferopstellingen zoals door mij
 onder b en hierna onder c zijn aangegeven
- de gebruikte calculatiefactoren zoals de dis-
 conteringsfactor, de verwachte salarisstijging,
 en het verwachte rendement op de beleg-
 gingen.

c De compromissen van FAS 87

De belangrijkste hiervan is 'het verschil bij invoer-
 ing', de andere betreffen de verschillen tussen
 'schatting en werkelijkheid' van de 'calculatiefac-
 toren' en de gevolgen van de verbetering van
 pensioenrechten.

Een opmerking vooraf. Het 'geleidelijk opvoeren
 van een verschil' in de balans wordt in de Ameri-
 kaanse literatuur aangeduid als 'amortization'.
 Daarnaast kent men het begrip 'depreciation'. In
 de Nederlandse literatuur worden beide begrip-
 pen veelal vertaald met 'afschrijving'. Ik zal duide-
 lijkheidshalve, maar taalkundig minder fraai, in het
 hiernavolgende spreken van 'amortisatie' om dui-
 delijk te maken dat het hier niet gaat om 'depreci-
 ation'.

De amortisatie betreft de volgende afzonderlijke
 posten:

- I Unrecognized net obligation/asset
 Het betreft het verschil dat bij invoering is
 geconstateerd (zie punt b, De balans van de
 onderneming);
- II Prior Service costs
 Betreft de in een jaar toegekende pensioen-
 rechten voor zover ze terugwerkende kracht
 hebben;
- III Gains or losses
 FAS 87 eist een schatting van de berekenings-
 componenten van de Projected Benefit Obli-
 gation (salarisontwikkeling, disconteringsper-
 centage) en van de verwachte opbrengst van
 beleggingen. Verschillen in uitkomst tussen
 schatting en werkelijkheid in enig jaar worden
 'gains or losses' genoemd.

Deze posten dienen te worden geamortiseerd op basis van de lineaire methode over maximaal de resterende diensttijd van de 'nu' actieve werknemers. Een snellere amortisatie is toegestaan.

Deze 'amortisatie' vereist natuurlijk een extra-comptabele vastlegging van de bedragen die nog geamortiseerd moeten worden.

De post III behoeft slechts in de amortisatie te worden betrokken indien deze een bepaalde limiet ('corridor') overschrijdt.

Indien bij de confrontatie van de Projected Benefit Obligation met de Plan Assets een tekort wordt geconstateerd (de post onder I) dan dient indien en voor zover er op basis van de Accumulated Benefit Obligation (in plaats van de PBO, dus exclusief de verwachte salarisstijging) ook een tekort is, voor dat laatste bedrag een verplichting te worden opgenomen in de balans. Tegenover deze verplichting wordt onder de immateriële activa een activum voor een gelijk bedrag opgenomen.⁶

Nog een enkel woord over FAS 88 en FAS 106.

FAS 88 behandelt de gevolgen van een onherroepelijk beëindigen van een pensioenregeling ('settlement') en van gebeurtenissen die leiden tot een aanzienlijke beperking van het verwachte aantal dienstjaren of van het aantal werknemers waarop de regeling betrekking heeft ('curtailment'). In het laatste geval zal veelal sprake zijn van reorganisaties. Deze gebeurtenissen leiden in beginsel tot de noodzaak direct de nog te amortiseren bedragen die betrekking hebben op het personeel dat onder de 'settlement' of de 'curtailment' valt, als resultaat te verantwoorden.

In *FAS 106* wordt een uitbreiding gegeven aan het begrip pensioenen zoals dat in het normale spraakgebruik wordt gehanteerd. De belangrijkste uitbreiding betreft de aan werknemers toegezegde vergoedingen voor gezondheidszorg wanneer ze gepensioneerd zullen zijn. De bedoeling is dat deze kosten als 'pensioen' worden beschouwd en op basis van FAS 87 worden behandeld (er moet dus een voorziening gevormd worden).

4 Andere 'internationale' regelingen

Er bestaat logischerwijs altijd een nauw verband tussen de 'soort' pensioenregeling in een bepaald land en de aard van de verslaggeving over pensioenen. Internationale harmonisatie van pensioenverslaggevingsregels is dan ook nauwelijks mogelijk indien niet eerst de pensioenregelingen zelf zijn geharmoniseerd. Tegen deze achtergrond zal ik dan ook slechts aandacht schenken aan een beperkt aantal pensioen-, c.q. verslaggevingsregels.

In de eerste plaats zijn dat de voorschriften van het IASC die internationaal geïntereerd zouden moeten zijn en derhalve toepasbaar voor de meeste soorten pensioenregelingen. Zoals bij de meeste statements van het IASC is ook het pensioenstatement sterk USA-georiënteerd.

De situatie in de USA is in het voorgaande uitgebreid beschreven, de Nederlandse situatie is daarmee vergelijkbaar zij het dat in Nederland het 'pensioenzekerheidsniveau' hoger ligt. Hierdoor ontstaan niet in de IASC/USA-regelgeving voorziene situaties. Als land waarop de IASC/USA-regelgeving in feite niet kan worden toegepast kan Duitsland genoemd worden. De verslaggeving is daar sterk fiscaal georiënteerd terwijl de gewenste 'pensioenzekerheid' niet door het instellen van afzonderlijke fondsen wordt bereikt maar door nakoming van de toegezegde rechten bij een derde te verzekeren. Een bijzondere situatie die om een bijzondere verslaggeving vraagt.

a IASC

De behandeling van pensioenkosten is geregeld in IAS 19 Accounting for Retirement Benefits in the Financial Statements of Employers. Een voorgenomen wijziging is opgenomen in Statement of Intent: Comparability of Financial Statements (july 1990). De hoofdlijnen zijn nu als volgt:

- er is keuze uit
 - accrued benefit valuation methods (uitgaande van de tot balansdatum opgebouwde rechten);
 - projected benefit valuation methods (uit-

gaande van de tot pensioneringsdatum opgebouwde en nog op te bouwen rechten en van de nog te verwachten premies).⁷

Bij de laatstgenoemde methode moet de verwachte salarisontwikkeling in aanmerking worden genomen, bij de eerstgenoemde niet. Echter, in het Statement of Intent is dit nu ook verplicht gesteld voor eerstgenoemde methode;

- latere aanpassingen (past service costs, experience adjustments) mogen (Statement of Intent: moeten) maximaal over de resterende diensttijd worden uitgesmeerd;
- als de regeling gewijzigd of beëindigd wordt dienen alle nog niet genomen 'verschillen' direct als resultaat te worden genomen.

b Nederland

In het kader van dit artikel kan volstaan worden met het aangeven van de belangrijkste verschillen tussen de Nederlandse regelgeving/praktijk⁸ ten opzichte van de Amerikaanse.

Het belangrijkste verschil is naar mijn mening dat in Nederland de in enig jaar betaalde premies als last van dat jaar worden beschouwd. Daarbij moet wel op de grote aandacht worden gewezen die in Nederland vooral door actuarissen aan de 'premiestelling' wordt gewijd. In een dergelijke situatie is het niet zo verwonderlijk dat in de verslaggeving voor 'cash accounting' wordt gekozen.

c Duitsland

In Duitsland is een bepaalde fiscale behandeling van bepaalde posten slechts mogelijk indien deze behandeling ook in de handelsrechtelijke jaarrekening wordt gevolgd (Maßgeblichkeitsprinzip). De behandeling van pensioenkosten is hier een typisch voorbeeld van.

Verder is het in Duitsland niet wettelijk voorgescreven dat pensioenregelingen buiten de onderneming moeten worden ondergebracht, men heeft daar andere oplossingen voor de 'zekerheid' gevonden. Vandaar de grote pensioenvoorzieningen in de jaarrekening van Duitse ondernemingen.

Het Duitse jaarrekeningenrecht is niet geheel ongeschonden uit de aanpassing aan de 4e EEG-richtlijn gekomen getuige een groot aantal overgangsregelingen.

De volgende summiere beschrijving van de huidige situatie moet voor ons onderwerp voldoende zijn:

- voor onvoorwaardelijke toezeggingen dient een voorziening te worden opgenomen in de balans;
- voor toezeggingen gedaan vòòr 1.1.1987 (de datum van aanpassing aan de 4e EEG-richtlijn) mag een voorziening worden gevormd. Wordt geen voorziening gevormd dan dient het bedrag in de toelichting vermeld te worden;
- het wettelijke disconteringspercentage is 6% (als curiositeit: voor Berlijn 4%).

Ik heb hier expliciet de situatie in Duitsland beschreven ten einde duidelijk te maken dat, gegeven de grote en toenemende invloed van Duitsland in de Europese Gemeenschap, de kans niet groot is dat de EEGwetgever zich tot de 'internationale benadering' zal bekeren.

Ik verwijs in dit verband nog maar eens naar de centrale plaats van het voorzichtigheidsbeginsel. Aan de andere kant kan er op gewezen worden dat in de beschreven situatie in Duitsland de in de balans opgenomen voorzieningen aan de krappe kant zijn.

5 Specifieke (Nederlandse) risico's rond het onderwerp pensioenen.

In dit hoofdstuk komt een aantal risico's rond het onderwerp pensioenen aan de orde mede als voorbereiding van het volgende hoofdstuk waarin een aantal normen wordt ontwikkeld voor de verslaggeving.

De vraag kan namelijk gesteld worden of de huidige overwaardes in de (Nederlandse) pensioenfonds structureel zijn of slechts van tijdelijke aard.⁹

Alhoewel er ongetwijfeld meer risico's zijn wil ik mij tot drie beperken, ik behandel ze in willekeurige volgorde.

a Er zijn meer kapers op de kust!

De overheid heeft inmiddels ook ontdekt dat er bij de pensioenfondsen nog iets te halen is om het tekort op de overheidsbegroting te verkleinen: Voorstel van Wet 21 197 'Wet op de heffing over vermogensoverschotten van Pensioenfondsen'. Indien de pensioenfondsen binnen een bepaalde termijn geen kans zien bestaande overschotten (berekend op 'conservatieve' basis) terug te ploegen naar de deelnemers in de vorm van verlaging /terugbetaling van premies of verhoging van de rechten (waar ze ook belastingplichtig zijn, hoe dan ook de overheid incasseert!) wordt belasting over deze overwaardes geheven. Onze minister-president zag eveneens overschotten bij de pensioenfondsen en dacht daarmee de staatschuld (gedeeltelijk) af te lossen. Deze gedachte is hem niet in dank afgenomen.¹⁰

Daarnaast ziet men meer en meer dat verlaging van de door de werknemers te betalen pensioenpremie bij de loononderhandelingen worden betrokken. Op zich is dat niet nadelig voor de pensioenfondsen/werkgevers, een vergelijkbare loonsverhoging die immers doorwerkt in de basis van de latere pensioenen, zou waarschijnlijk meer kosten. In dit verband moet nog op een 'emotioneel' verschil tussen de USA en Nederland worden gewezen. In de USA betalen de werknemers geen premie, ze hebben derhalve geen bijdrage geleverd aan eventuele overwaardes. In Nederland zullen de werknemers wel een claim op de overwaardes willen leggen, zij hebben daar immers ook aan bijgedragen.¹¹

b De ontwikkeling van lonen/pensioenen en van de rentestand

Er wordt nogal eens gedacht dat in deze ontwikkelingen geen risico's zouden liggen. Hogere lonen als gevolg van inflatie leiden tot hogere pensioenen doch dan zal de rentestand ook stijgen en de hogere pensioenen kunnen uit de hogere opbrengsten van beleggingen betaald worden. Onderzoeken hebben echter uitgewezen dat deze conclusie in ieder geval niet met ervaring uit het verleden kan worden onderbouwd en dat er

maar niet op gerekend moet worden dat dit in de toekomst wel het geval zal zijn. Ik verwijs in dit verband naar de recente oraties van Zalm aan de VU¹² en Wolff¹³ en Goslings¹⁴ aan de Rijksuniversiteit Limburg. Zalm toonde aan dat in de periode 1950 – 1976 de loonstijgingen de beleggingsrendementen sterk hebben overtroffen (men zag in die periode dan ook vooral tekorten bij de pensioenfondsen). In de periode 1977 tot heden is het beleggingsrendement systematisch hoger dan de loonstijgingen met als gevolg overwaardes. Zalm: (pag 14/15)

'Perioden met een uitbundige economische ontwikkeling geven aanleiding tot hoge reële loonstijgingen. De gunstige economische ontwikkeling wordt in veel mindere mate zichtbaar in een gunstig beleggingsrendement, hetgeen ook samenhangt met het feit dat Nederlandse pensioenfondsen weinig in aandelen beleggen en veel in vastrentende waarden. Dit proces wordt nog versterkt doordat een economische ontwikkeling vaak gepaard gaat met inflatoire spanningen, die zich wel snel vertalen in hogere loonstijgingen doch traag in een hoger nominaal beleggingsrendement (een hogere rentevoet op nieuwe leningen komt vertraagd tot uitdrukking in het totale beleggingsrendement).' Wie de huidige ontwikkeling op het loonfront in Nederland volgt zal zich de vraag moeten stellen of we momenteel niet in de door Zalm geschetste situatie zijn beland. Voor het overige wordt verwezen naar figuur 4 welke uit de oratie van Zalm is overgenomen.

Figuur 4

BELEGGINGSRENDEMENT PENSIOENFONDSEN
MINUS STIJGING REGELINGSLONEN
(gecentreerd 3-jaars gemiddelde)

c Pensioenfondsen staan onder toezicht en hanteren 'eigen' waarderingsgrondslagen

Pensioenfondsen hanteren grondslagen die op zich conservatief genoemd kunnen worden: historische kosten voor de beleggingen in plaats van een actuele waarde ('fair value') en een disconteringsperscentage (meestal rond de 4%) dat aanzienlijk lager ligt dan de actuele rentevoet. Daar staat tegenover dat veelal geen of slechts matig rekening wordt gehouden met verwachte stijgingen van het loon en/of pensioenniveau. Er kunnen dan ook, uitgaande van berekeningen gebaseerd op actuele uitgangspunten, meer of minder grote stille reserves vermoed worden. De vraag is of hier sprake is van reële reserves in die zin dat deze aan contribuanten zouden kunnen worden terugbetaald (respectievelijk verrekend zouden kunnen worden met latere stortingen). Deze vraag moet mijns inziens ontkennend worden beantwoord. Wat is namelijk het geval.

Als het pensioenfonds deze overwaardes/stille reserves aan de contribuanten uitkeert zal het 'vermogen' van het pensioenfonds kunnen dalen beneden het niveau berekend op basis van 'conservatieve' grondslagen en dat door de Verzekeringskamer als 'juist' wordt beschouwd. Zal de Verzekeringskamer dit accepteren?

Over de door de Verzekeringskamer gehanteerde normen is weinig concreet bekend, toch moet wel als vaststaand worden beschouwd dat een rekenrente die duidelijk hoger ligt dan 4% tot een 'opmerking aan het fondsbestuur' van de Verzekeringskamer zal leiden.¹⁵

Dit betekent dat slechts de overwaarden berekend op basis van de conservatieve grondslagen door de contribuanten te realiseren zijn. Indien een Nederlandse onderneming op basis van FAS 87 vorderingen op het pensioenfonds (vooruitbetaalde pensioenkosten) opneemt zal blijken dat deze voorzover het de 'stille reserves' van het pensioenfonds betreft niet realiseerbaar (niet inbaar of verrekenbaar) zullen blijken te zijn en derhalve niet hadden mogen worden opgenomen.

6 Een evaluatie van de Amerikaanse regelgeving toegepast in de Nederlandse situatie

a De Amerikaanse regelgeving getoetst aan de Nederlandse wetgeving

De eerste vraag die aan de orde komt is in hoeverre de Amerikaanse regelgeving met betrekking tot pensioenen in harmonie is met de Nederlandse wetgeving. De Nederlandse wetgeving is vooral gericht op het geven van inzicht¹⁶, waarbij het aspect van kapitaalbescherming (tot uitdrukking komend in een aantal aanwijzingen om toch vooral voorzichtig te zijn¹⁷) niet uit het oog mag worden verloren. Aangezien zowel 'inzicht' als 'voorzichtigheid' subjectieve criteria zijn is het navolgende zeer duidelijk een eigen mening of voorkeur.

Als we vanuit het inzichtcriterium kijken kan geconstateerd worden dat de Amerikaanse regelgeving 'zonder compromissen' (paragraaf 3b) tot een hoog niveau van inzicht leidt: een kosten- (accrual accounting) in plaats van een financieerings- (cash accounting) benadering afgerond met een weliswaar uitgebreide maar zeer zinvolle 'disclosure'.

Compromissen sluiten betekent altijd water in de wijn doen, dit geldt ook voor de compromissen die deel uitmaken van FAS 87 (zie mijn paragraaf 3c). De compromissen van FAS 87 moeten tegen een bepaalde achtergrond worden gezien namelijk dat in het merendeel van de gevallen in de USA sprake was van tekorten in de pensioenfondsen. Ten einde de resultatenrekeningen niet eenmalig zwaar te belasten werd toegestaan de tekorten over een betrekkelijk lange periode uit te smeren (amortiseren). De vraag is of dit compromis voor Nederland, waar in het algemeen sprake is van overschotten, wel gewenst dan wel noodzakelijk is. Waar sprake is van tekorten komt de Nederlandse onderneming in aanvaring met de 'voorzichtigheid'. In Nederland zou dit overschot/tekort ook ineens en geheel genomen kunnen worden, al dan niet rechtstreeks ten gunste of ten laste van het eigen vermogen. Een zelfde procedure derhalve als bij grote verbeteringen van pensioen-

rechten. Welke methode ook gekozen wordt, naar mijn mening betreft het altijd een bijzondere post die ieder jaar dat deze voorkomt afzonderlijk getoond (eventueel in de toelichting) moet worden.

De Amerikaanse regelgeving gaat uit van actuele calculatiefactoren (disconteringspercentage, salarisstijging en rendementsverwachting. Nu hebben actuele factoren de vervelende eigenschap dat ze nogal abrupt en sterk kunnen fluctueren waardoor er grote 'schommelingen' in de jaarlijkse winst- en verliesrekeningen zullen optreden. Om dit te voorkomen is toegestaan deze verschillen te 'smoothen' of om het in gewoon Nederlands te zeggen: winstegalisatie is toegestaan. Als dit al acceptabel wordt geacht in de Nederlandse situatie kan dit mijns inziens alleen maar onder de absolute voorwaarde dat in de toelichting volledige openheid wordt betracht ten aanzien van deze winstegalisatie.

Samengevat: toepassing van de Amerikaanse regelgeving op het gebied van pensioenen voldoet aan het Nederlandse inzichtvereiste mits volledige openheid wordt betracht in de toelichting ('disclosure').

Ten aanzien van het toepassen in Nederland van de Amerikaanse compromissen moet minder enthousiast gereageerd worden.

b Aanvullingen in verband met typisch Nederlandse situaties

In paragraaf 3a is een aantal verschillen tussen de Amerikaanse en Nederlandse pensioensituatie genoemd. Verder is in hoofdstuk 6 nog een aantal specifieke Nederlandse risico's rond het onderwerp pensioenen genoemd. In dit verband acht ik een aantal aanvullingen op de Amerikaanse regelgeving bij toepassing in de Nederlandse situatie noodzakelijk:

- in de USA kent men geen of nauwelijks weduwen- en wezenpensioen, geen of nauwelijks invaliditeitspensioen en geen of nauwelijks naindexatie van ingegane pensioenen. Nederlandse ondernemingen die de Amerikaanse regelgeving toepassen dienen aan te geven (in de 'grondslagen') of en op welke wijze met

deze specifieke omstandigheden rekening is gehouden;

- de relatie onderneming – (ondernemings)pensioenfonds is in Nederland anders dan in de USA:
 - werknemers dragen in de USA niet bij. Daarom ligt het voor de hand dat zowel tekorten als overschotten geheel voor rekening zijn van de onderneming. In Nederland zullen de werknemers (zeker in het geval van overschotten) er op wijzen dat zij ook hebben bijgedragen en dus medegerechtigd zijn tot de overschotten;
 - de Nederlandse Staat heeft ontdekt dat er geld te halen is bij de pensioenfonds. Er is in Nederland derhalve een risico dat althans een deel van de overschotten naar de Nederlandse Staat zullen gaan;
 - Nederlandse pensioenfonds staan onder toezicht van de Verzekeringskamer. Weliswaar gedoogt deze en schrijft niet voor maar niettemin is het pensioenfonds min of meer gedwongen 'conservatief' te rekenen. De 'financieringsovereenkomsten' tussen onderneming en pensioenfonds zijn meestal gebaseerd op de financiële positie zoals het fonds deze berekent en niet op de 'FAS 87-berekening' zoals de onderneming deze maakt in haar jaarrekening. Slechts dat deel van het FAS 87-overschot dat op basis van de conservatieve berekeningen van het pensioenfonds ook inderdaad 'over' is zal binnen de continuïteit van onderneming en pensioenfonds inbaar dan wel verrekenbaar blijken te zijn.¹⁸
- Deze overwegingen/risico's noodzaken naar mijn mening om ieder jaar een toelichting op de post 'voortuitbetaalde pensioenkosten' te geven: in hoeverre en op welke termijn is deze post inbaar dan wel verrekenbaar. Een verklaring dat deze post verrekenbaar is acht ik onvoldoende.

c Stelselwijziging

Het lijkt mij niet voor weerlegging vatbaar dat het overgaan op een 'internationale benadering van de verwerking van pensioenen in de jaarrekening'

als een stelselwijziging moet worden aangemerkt. De Nederlandse wet stelt in dat geval een aantal eisen¹⁹:

- de reden der verandering dient uiteengezet te worden;
- inzicht dient te worden gegeven in de betekenis van de wijziging voor vermogen en resultaat aan de hand van aangepaste cijfers voor het boekjaar of voor het voorafgaande boekjaar.

Nu in het merendeel van de gevallen in de Nederlandse situatie deze stelselwijziging tot vergroting van de winst leidt dient aan de uiteenzetting extra aandacht te worden besteed omdat het gevaar dreigt dat de onderneming van 'creative accounting' wordt beschuldigd. Het uitsluitend noemen van 'verbetering van het inzicht' is onder deze omstandigheden onvoldoende. Een verwijzing naar het aansluiten op internationale (Amerikaanse) ontwikkelingen lijkt mij een sterker argument²⁰ vooral indien de onderneming deze aansluiting niet heeft beperkt tot het onderwerp pensioenen maar ook andere bestaande (voordelige) afwijkingen heeft geëlimineerd.

Het inzicht geven in de betekenis van de wijziging voor vermogen en resultaat is gegeven het uitsmeren (amortisatie) van het eenmalige effect, geen eenvoudige zaak. De Nederlandse wetgever heeft deze mogelijkheid niet voorzien. Een reden te meer om zolang het uitsmeren/amortiseren voortduurt jaarlijks het bedrag waarmede vermogen en resultaat is beïnvloed afzonderlijk (in de toelichting) te vermelden.

In het tweede deel zal de toepassing door Philips, Shell en Unilever worden beschreven en getoetst aan de hiervoor ontwikkelde normen.

Literatuur

De Amerikaanse regelgeving

FAS 87 Employers' Accounting for Pensions

FAS 88 Employers' Accounting for Settlements and Curtailments of Defined Benefit Pension Plans and for Termination Benefits

FAS 106 Employers' Accounting for Postretirement Benefits Other Than Pensions

De door de grote Amerikaanse accountantskantoren uitgegeven voorlichtingsbrochures

De internationale regelgeving

IAS 19 Accounting for Retirement Benefits in the Financial Statements of Employers

De Nederlandse regelgeving

Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving, hoofdstuk 2.53.3

De Duitse regelgeving

J.C. Pek en J.H.N. Kapteijn: De verwerking van pensioenen en pensioenverplichtingen in de jaarrekening van ondernemingen in de Bondsrepubliek Duitsland (in *FMA kroniek* 1990 Wolters-Noordhoff, Groningen 1990)

Pensioenen algemeen

Accountdossier Pensioenen, Uitgeverij Account, 's Hertogenbosch 1990

Noten

¹ In feite is dit geen (objectief) beginsel maar een (subjectieve) 'overweging' (consideration).

² Er is hier sprake van een gestileerde voorstelling.

³ In de optiek van actuarissen/beleggingsdeskundigen is het matchingbeginsel 'het beleid om de beleggingen te verrichten in relatie met de verplichtingen'. Zie bijvoorbeeld R.A.H. van der Meer: *Beleggingsstrategieën op basis van matching in Pensioenen, Uitkeringen, Financiering & Beleggingen*, Stenfert Kroese Uitgevers Leiden/Antwerpen 1990.

⁴ Teneinde dit artikel niet al te omvangrijk te maken heb ik afgezien van illustraties uit de praktijk. Behalve in de jaarverslagen van de verschillende Amerikaanse maatschappijen zelf zijn deze ook te vinden in de bekende uitgave *Accounting Trends & Techniques* (1989) van het AICPA, p. 255 e.v.

⁵ In dezelfde geest: A. Jorissen: *Pension accounting standards: the lobbying versus the conceptual approach*. Paper presented at the Congress of the European Accounting Association, april 1991, Maastricht.

⁶ Voor bijkomende voorwaarden zie FAS 87, paragraaf 36 en 37.

⁷ Deze terminologie kan verwarring geven omdat een aantal elementen ook in de Amerikaanse terminologie voorkomen, daarom de volgende toelichting. Zowel de accumulated benefit obligation als de projected benefit obligation behoren tot de eerstgenoemde accrued benefit valuation (slechts de rechten over verstreken dienstjaren worden in aanmerking genomen, bij de projected benefit obligation op basis van het verwachte eindsalaris). De projected benefit valuation method is in de USA niet toegestaan.

⁸ Voor een beschrijving van de Nederlandse regelgeving/-praktijk kan verwezen worden naar

– De richtlijnen voor de Jaarverslaggeving (hoofdstuk 2.53.3)
– J.H.N. Kapteijn, D.H. van Offeren en G.W.A. Vijge: *Pensioenen in Jaar in – jaar uit 4*, Wolters-Noordhoff Groningen, 1990
– H. Marseille: *Vermogen en onvermogen van pensioenfondsen*, MAB, juni 1990.

⁹ Aan de voortdurende uitspraken van de Pensioenfondsen zelf

dat er geen sprake is van overschotten maar van tekorten moet toch wel enige betekenis worden toegekend. Daarbij moet wel in aanmerking genomen worden dat de leiding van een Pensioenfonds meer naar de toekomst kijkt en naar de ruimte die gewenst wordt om bepaalde verbeteringen aan te brengen dan wel tegenvallers op te vangen zonder een beroep te hoeven te doen op de deelnemers of de onderneming(en). De onderneming zal geneigd zijn om meer naar de situatie van vandaag (de 'lopende' balans en winst- en verliesrekening) te kijken.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld 'Lubbers wil vermogen pensioenfonds afroken om staatsschuld te verlichten' (*NRC* van 23 januari 1991).

¹¹ Er is niet veel fantasie voor nodig om kreten als 'Ambtenaren vrezen greep in pensioenkas' (*NRC* van 6 februari 1991) en 'Afblijven: pensioengeld is van werknemers' (*NRC* van 8 februari 1991) die betrekking hadden op de 'overheidspensioenfonds' ook van toepassing te verklaren op ondernemings- en bedrijfspensioenfonds.

¹² G. Zalm: *Mythen, paradoxen en taboes in de economische politiek*; Amsterdam 1990.

¹³ C.C.P. Wolff: *Pensioenverzekering? Een financieel-economische beschouwing*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989.

¹⁴ J.H.W. Goslings: *In wat voor wereld leven we?* Van Gorcum, Assen/Maastricht 1990.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld ook M.W.J. Hilbrand: De financiering van pensioenregelingen in Account-dossier Pensioenen. Enig houvast biedt ook: A.J. Vermaat (Voorzitter Verzekeringskamer): Rendement, risico en ratio, voordracht voor de vergadering van de Stichting voor Ondernemingspensioenfonds op 1 november

1990 te 's Gravenhage: De strekking van het beleid van de Verzekeringskamer is het geven van aanwijzingen met de strekking 'Doe dit niet' in plaats van 'Doe dit wel'!

¹⁶ Artikel 362.

¹⁷ Artikel 384, lid 2.

¹⁸ Deze actief- dan wel passiefpost wordt aangeduid als vooruitbetaalde dan wel nog te betalen pensioenkosten. Er is juridisch slechts sprake van een vordering of een schuld indien het pensioenfonds deze als zodanig erkent en dus ook op haar balans opneemt. Economisch is dat echter niet relevant, de post zal aan de bekende economische criteria moeten voldoen (zie de bekende conceptual frameworks), namelijk

- de post moet het gevolg zijn van een transactie of gebeurtenis in het verleden;
- de post moet binnen de machtssfeer van de onderneming liggen;
- er moet voldoende toekomstige cash-flow verwacht worden om de post weer te doen oplossen.

Een post met vergelijkbaar karakter is de latente belasting-vordering of -verplichting. De USA-behandeling van deze post indien deze een vordering is, is duidelijk anders dan die van de 'latente vordering uit hoofde van pensioenen'. De belastingvordering mag niet dan wel onder zeer beperkende voorwaarden opgevoerd worden.

¹⁹ Artikel 384, lid 6.

²⁰ Zie ook H. Beckman: Maatschappelijk aanvaardbare jaarrekeningnormen in nationaal en internationaal perspectief; in *Vergelijkbaarheid van jaarrekeningen*, Kluwer Bedrijfswetenschappen, 1990.